

Slim! De 4 sleutels voor een effectieve les

Wat iedere leerkracht kan doen

voor een effectieve les

Theo Wildeboer

©2023, Wildeboer Onderwijsadvies, Vogelrijd 20, 8428 HJ Fochteloo

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting Pro (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Met betrekking tot sommige teksten en/of illustratiemateriaal is het de auteur, ondanks zorgvuldige inspanningen daartoe, niet gelukt eventuele rechthebbende(n) te achterhalen. Mocht u van mening zijn (auteurs)rechten te kunnen doen gelden op teksten en/of illustratiemateriaal in deze uitgave dan verzoeken wij u contact op te nemen met Wildeboer Onderwijsadvies.

NUR: 190, 846

ISBN: 978-94-6485-951-5

Eerste druk 2023

Redactie:

Redactiebureau Marita Weener

Ontwerp en vormgeving:

Inspirify.nl

Illustraties en foto's binnenwerk:

Shutterstock, 123RF, Wakker Design

Uitgever:

Leuker.nu

Druk:

Maak je eigen onderwijsboek/Zalsman Groningen Media

‘Als kinderen niet leren,
hebben we ze niet
onderwezen.’

Siegfried E. Engelmann, 2001

Voorwoord door Kees Vernooy

In de afgelopen 25 jaar is er veel onderzoek gedaan naar wat voor leerlingen het verschil maakt met betrekking tot leerresultaten en volgens Darling-Hammond (1996, 2010) van de Stanford University is dat overduidelijk: de belangrijkste factor voor het leren van de leerlingen is wat hun juf of meester weet! Wat leerkrachten *niet* weten, bijvoorbeeld over effectief lesgeven en leren, doen ze heel vaak niet.

Allington (2001, 2013) spreekt daarnaast over het grote belang van de leerkracht voor de groepsinstructie. Onderzoek laat volgens hem de geweldige impact van kwalitatief hoogstaande groepsinstructie zien: *'Risicoleerlingen doen het bij goede leerkrachten net zo goed als gemiddelde leerlingen bij zwakke leerkrachten.'* Dat is nogal wat! Niets lijkt effectiever voor risicoleerlingen dan de kwaliteit van de leerkracht.

Te lang, en soms nog steeds, wordt op scholen de rol van de leerkracht als beslissende factor voor leeropbrengsten onderschat. Bijvoorbeeld door kwaliteitsproblemen te bestrijden met remediërende programma's, klassenassistenten, extra leerkrachten of de inzet van computerprogramma's. Leerkrachten, schoolleiders en bestuurders blijven zo buiten schot. Gelukkig zien we dat vanuit de wetenschap, de Inspectie van het Onderwijs en het onderwijsveld een beweging wordt gevoed die steeds meer hamert op de didactische kwaliteit van de leerkracht en haar professionele ruimte.

Om twee redenen acht ik meer aandacht voor de belangrijke rol van de leerkracht een belangwekkend gegeven:

- Allereerst: onderwijsresultaten worden in de klas geboekt. De uitleg/instructie van de leerkracht moet naadloos passen bij het lesdoel en de beginsituatie van de leerling. Wanneer de leerling zich daarnaast goed kan identificeren met het (liefst uitdagende) lesdoel, hetgeen onder andere tot uitdrukking komt in actieve betrokkenheid, en daarnaast zijn zelfvertrouwen door de juf of meester tijdens het leren flink wordt aangewakkerd, zijn goede resultaten een logisch gevolg.

- In de tweede plaats is de rol van de leerkracht die haar lessen goed voorbereidt om nog een andere reden belangrijk. Te vaak nog wordt de methode ingezet als leidraad om de lessen op de ‘automatische piloot’ te kunnen geven. Wanneer leerkrachten op basis van verantwoorde kennis zelf ‘jongleren’ met de lesstof (naar inhoud en aanbiedingsvorm) doet dit meer recht aan het vak van leerkracht, biedt het ruimte voor maatwerk en doet het een appel op heel wat kennis en professionele vaardigheden. En laten we eerlijk zijn: de meeste leerkrachten hebben juist om dit soort redenen voor het prachtige leraarsvak gekozen.

Dit boek en het belang van de leerkracht die haar lessen goed voorbereidt, liggen in elkaars verlengde. *Slim! De 4 sleutels voor een effectieve les* staat namelijk uitgebreid stil bij de vraag welke keuzes rondom cruciale leselementen gemaakt kunnen worden, en dat zijn er nogal wat. Door te variëren met de in dit boek besproken ‘sleutels’ is het ontwerpproces voor iedere les overzichtelijk en behapbaar. Wie deze vier sleutels in handen heeft, kan doelgericht en gecontroleerd sturen op verdiepend leren, gelijke kansen en hogere leeropbrengsten. Ik hoop dan ook dat het boek *Slim! De 4 sleutels voor een effectieve les* en de ondersteunende oefen- en gespreksmaterialen als praktisch denkgereedschap door het onderwijsveld worden omarmd en als ‘peilstok’ dienen om gegeven lessen na afloop kritisch te onderzoeken op wat wel en niet effectief is gebleken.

Dr. Kees Vernooy

Onderwijswetenschapper en schoolverbeteringsdeskundige

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	10
Praten over een geobserveerde les	11
Inhoud, opzet en doel van dit boek	12
Website, Tipkaarten en Zelfreflectiekaart	13
Terug naar de les van juf Karin	14
INLEIDING	15
Waarom vier sleutels?	15
Efficiënt, effectief en bevredigend lesgeven	16
De leerkracht als ontwerper	17
Het lesontwerp en de vier sleutels	19
Meer dan een optelsom	22
Samenvatting	24
SLEUTEL 1 HET LESDOEL	26
Wat is een lesdoel?	31
Denkniveaus en het bijbehorende lesdoel	34
Wat wordt het denkniveau in de les?	36
Op welk denkniveau starten?	37
Lesdoelen en hoge verwachtingen	39
Lesdoelen en de precieze formulering	41
Dieper nadenken over lesdoelen	43
Aandacht voor de belevingskant bij lesdoelen	47
Lesdoelen en doeloriëntatie	48
Lesdoelen en succescriteria	52
Evalueren van het lesdoel	53
Wat zegt de wetenschap over lesdoelen?	54
Samenvatting	56
SLEUTEL 2 DE KORTSTE WEG NAAR ROME	60
Het directe-instructiemodel	63
Kleuters en directe instructie	68
Voorkennis	72
Werken met stappenplannen	77
Wat levert het gebruik van stappenplannen je op?	83
Graphic organizers	84

Feedback	87
Wat zegt de wetenschap over 'de kortste weg naar Rome', ofwel de lesopbouw?	93
Samenvatting	94
VERDIEPING – HOE KINDEREN LEREN EN HOE DIT VAN INVLOED IS OP LESGEVEN	98
Leren en ontwikkelen	99
Persoonlijke opvattingen over leren	100
Een ordening van visies op leren	100
Wat nemen we mee naar de vier sleutels?	109
Kennisschema's	110
Het geheugen	112
Zes fundamentele inzichten vanuit de cognitieve psychologie	114
Samenvatting	118
SLEUTEL 3 ACTIEVE BETROKKENHEID	122
Het belang van actieve betrokkenheid	126
Strategieën voor beter leren	127
Strategieën voor beter onthouden	130
Actieve betrokkenheid en flow	133
Geloof in eigen kunnen	138
Geloof in eigen kunnen en de dagelijkse les	142
Wat zegt de wetenschap over actieve betrokkenheid?	145
Samenvatting	147
SLEUTEL 4 AFSTEMMING	152
Verschil tussen afstemming en zorg	155
Wat is het doel van afstemming?	159
Hoe ziet afstemming eruit?	159
De behoefte aan leertijd verschilt	161
Bewaak de leertijd	163
Extra leertijd voor leerlingen die dat nodig hebben	163
Wat vraagt dit allemaal van jou?	166
Afstemming en het directe-instructiemodel	169
Observaties en foutenanalyse als vertrekpunt voor beredeneerde afstemming	171
Flexibel groeperen als norm?	173
Afstemming zichtbaar maken op de dagplanning	175
Wat zegt de wetenschap over afstemming?	176
Samenvatting	177

Woord vooraf

Wanneer Frits, directeur van De Oleander, om half negen in de klas arriveert voor zijn periodieke lesbezoek, zitten de veertien kleuters van groep 1 al in de kring. Snel zet juf Karin nog wat lijmpotjes op de tafels. Ook zij gaat zitten, waarbij ze in één beweging een van karton gemaakte stoomboot op de lege kringtafel plaatst. De leerlingen kijken nieuwsgierig. *‘Wat is dit?’*, vraagt Karin. *‘De stoomboot van Sint’*, roepen ze enthousiast. *‘Klopt’*, zegt Karin. *‘Vandaag gaan we een stoomboot maken. Maar voordat we beginnen, heb ik nog een paar vragen. In welk land woont Sinterklaas?’* *‘In Spanje’*, scanderen de kleuters. *‘Heel goed! Tjonge, wat weten jullie al veel!’*, zegt Karin. *‘En wie weet wat dit is?’* Ze wijst nu op de stuurhut. De groep valt even stil en daarom geeft Karin zelf het antwoord: *‘Een stuurhut. En wie weet wat dit is? Inderdaad, een stoompijp. Goed, jullie gaan straks een sinterklaasboot maken met een mooie stuurhut en een grote stoompijp. Ik heb alle spulletjes al klaargezet.’*

Er volgt een korte demonstratie hoe de kleuters de stoomboot van Sint in elkaar moeten plakken. Daarna pakt Karin een lijmpotje. *‘Dit is heel sterke lijm’*, fluistert Karin geheimzinnig en ze doet voor hoe de kinderen zo voorzichtig mogelijk met het lijmpotje kunnen omgaan. Ze geeft nog een tweede opdracht, voor als de boot klaar is. Met kleine houten blokjes, hele en halve kubussen, moeten de kleuters de bodem van de boot nabouwen. *‘Het puntje is lastig hoor, maar ga het maar eens proberen. Ik heb een voorbeeldje klaargelegd, kijk maar.’*

Na pakweg vijftien minuten zijn alle kinderen geconcentreerd aan het werk en loopt Karin langs de groepjes. Ze helpt met knutselen, geeft hier en daar een aanwijzing en stimuleert de leerlingen er iets moois van te maken. Tijdens het knutselen zingen ze samen sinterklaasliedjes. Het is echt gezellig in de klas van Karin.

Frits observeert deze les vanuit een hoek van het lokaal en maakt aantekeningen. De bedoeling is dat hij er na de les met Karin over in gesprek gaat. Sinds vorig schooljaar zijn er geregeld lesobservaties op De Oleander. Dat heeft wat voeten in de aarde gehad, maar gelukkig is het team nu zover dat leerkrachten in het observeren en nabespreken van lessen een mooie kans zien om aan de kwaliteit van het onderwijs te werken.

Terwijl Frits de klas nog eens rondkijkt, realiseert hij zich dat lesgeven topsport is. Zijn aantekenenblok raakt ondertussen aardig vol met vragen. Wat gebeurt er nu

daadwerkelijk in deze les? Welk doel heeft Karin voor ogen? Gaat het haar om de woordenschat (stoom, patrijspoot, stoompijp, stoomboot, ramen) of toch meer om de fijne motoriek? Of misschien allebei? Hoe is de les eigenlijk opgebouwd? Zou het vlotter kunnen? Waar zit de uitdaging voor de leerlingen? Kraken de hersens van deze kleintjes? Ook noteert Frits nog enkele vragen over de afstemming, omdat hij ziet dat sommige leerlingen al snel klaar zijn met hun knutselwerkje en door de klas beginnen te dwalen.

Praten over een geobserveerde les

Net als Frits heb ik in de afgelopen dertig jaar veel instructielessen geobserveerd en veelal ook nabesproken met de leerkracht en de schooldirecteur. Hoewel de kwaliteit van de lessen en de nagesprekken varieerde, is mij altijd de bevoegenheid van de leerkrachten bijgebleven. Leerkrachten zijn echt opgetogen als hun les is gelukt.

De observaties en nagesprekken leerden mij ook dat het ontwerpen van een les soms een hele puzzel kan zijn. Hoewel een duidelijke handleiding enorm kan helpen, blijft er nog zoveel te kiezen. Geen klas is per slot van rekening hetzelfde.

Het heeft, zo heb ik ervaren, weinig nut om achteraf over een les in termen van 'goed' of 'slecht' te spreken. Veel zinvoller is het gezamenlijk evalueren van de les, waarbij de leerkracht een leidende rol heeft. Bij reflectie door de leerkracht zelf of bij een reflectief gesprek tussen de directeur en leerkracht, gaat het er niet om wat niet goed gaat of beter kan, maar om stil te staan bij wat de leerkracht doet, waarom hij of zij dat doet en wat het gevolg is voor het leren van de leerlingen. In zo'n tweegesprek erkennen leerkracht en leidinggevende niet alleen de complexiteit van het lesgeven, maar voelt de leerkracht zich ook gezien en gesteund.

De vraag naar de effectiviteit van een les vraagt er wel om met enige distantie te kijken welk instructiegedrag nu daadwerkelijk bijdraagt aan het leerresultaat. Onderzoekers zijn hierover de afgelopen decennia veel te weten gekomen; van bepaalde instructietechnieken kunnen we nu zelfs redelijk stellig zeggen dat ze effectief zijn. Directe instructie is daar een voorbeeld van. Onder de titel 'Iedereen haat directe instructie (maar het werkt)' schreef Paul Kirschner in 2018 hierover een prijswinnende blog. Toch bekijken sommige leerkrachten het directe-instructiemodel nog steeds met argwaan. Vaak berust dit op het misverstand dat directe instructie te weinig interactie zou toelaten en de inbreng van leerlingen minimaliseert (Ros, 2021).

Diverse onderzoekers (zoals Veenman, 2001; Vernooy, 2009) toonden aan dat directe instructie van grote waarde is voor alle groepen in de basisschool. Directe instructie geeft de beste onderwijsprestaties mits lesdoelen uitdagend zijn en de leerkracht feedback op maat geeft (Hattie, 2014; Stockard et al., 2018).

Wekelijkse urenbesteding leerkracht

Een fulltime leerkracht werkt gemiddeld 46,9 uur per week waarvan 18 uren aan lesgeven en 7 uur aan voorbereiden van lessen en na-kijken. De overige uren (21,9) worden besteed aan niet-lesgebonden activiteiten, zoals bijscholing, administratie en overleggen.

Kennisrotonde/Van der Vegt, 2018

Inhoud, opzet en doel van dit boek

In dit boek, dat een behoorlijke herziening is van het gelijknamige boek uit 2017, bespreek ik de vier sleutels voor een effectieve les. Het boek uit 2017 heeft haar weg gevonden, getuige de verkoopaantallen en de vele presentaties, directietrainingen en workshops die hieruit zijn voortgevloeid. Er is inmiddels een grote groep volgers op LinkedIn en honderden scholen in het basis- en speciaal onderwijs zijn met de ondersteunende materialen bij het boek zelfstandig aan de slag gegaan. Een herziening is zinvol, omdat in de afgelopen jaren talloze nieuwe inzichten zijn verkregen over leren en hoe dit van invloed is op de lespraktijk. Bovendien hebben de vele lesobservaties en de nagesprekken volgens de vier sleutels mij veel nieuwe praktijkvoorbeelden en inzichten opgeleverd.

De vier sleutels verwijzen naar vier essentiële vragen die je bij elk lesontwerp moet beantwoorden: *Wat is het lesdoel?* *Wat wordt de opbouw van de les?* *Hoe activeer ik de leerlingen?* en *Hoe stem ik af op verschillen?* Met deze vier vragen of sleutels kan elke leerkracht een les van begin tot eind ontwerpen en een wel-overwogen uitvoering leidt tot lessen die voor zowel leerkrachten als leerlingen aangenaam en leerzaam zijn.

In de inleiding laat ik je alvast kennismaken met de vier sleutels. Het is een introductie op de vier hoofdstukken waarin elke sleutel afzonderlijk en verdiepend aan bod komt. Omdat ik leerkrachten concrete handvatten wil geven, wissel ik theorie en praktijk af. Je vindt onder meer beschrijvingen van geobserveerde lessen, reflectieopdrachten, verdiepingsteksten, leuke weetjes en tips. In een apart verdiepingskatern vind je verder (theoretische) achtergrondinformatie over leren en lesgeven.

Voor een goed begrip van de inhoud is het niet noodzakelijk om alle hoofdstukken in volgorde te lezen. Wie bijvoorbeeld meer wil weten over afstemming, kan hoofdstuk 4 lezen.

Tipkaarten, Zelfreflectiekaart en website

Met deze herziene versie zijn ook de materialen bij het boek opgefrist en van een nieuwe lay-out voorzien. Zo zijn gebundelde Tipkaarten te bestellen met korte, uitdagende opdrachten, stellingen en dilemma's rond de vier sleutels in de praktijk. Aan het eind van ieder sleutel-hoofdstuk staan een aantal zelfreflectievragen. Behalve dat ze nuttig zijn bij de lesvoorbereiding kunnen deze vragen ook als leidraad dienen tijdens het gesprek na een geobserveerde les. Op de website www.deviersleutels.nl zijn handige gesprekskaarten te bestellen met deze zelfreflectievragen.

Alle materialen zijn, in combinatie met de vernieuwde website, zo doorontwikkeld dat leerkrachten en teams er zelfstandig mee aan de slag kunnen en niet meer afhankelijk hoeven te zijn van een cursusleider of trainer.

Op www.deviersleutels.nl zijn materialen bij het boek te bestellen zoals tipkaarten en een teamspel.

Terug naar de les van juf Karin

Tot slot keren we nog even terug naar de les van Karin. In het nagesprek met Frits bleek dat ze in de lesvoorbereiding geen lesdoel had geformuleerd. Wel had ze een aantal algemene doelen in haar hoofd, zoals concentratievermogen, ruimtelijke oriëntatie, oog-handcoördinatie en creativiteit. Toen ze samen met Frits alsnog een lesdoel bedacht rond de uitbreiding van de woordenschat, ontdekte Karin ineens hoe ze de les veel krachtiger had kunnen maken. Als ze bij de uitleg twee verschillende boten op de kringtafel had gezet en met de kinderen, rond de door haar gekozen woorden, de verschillen en overeenkomsten had besproken, zou dat de leerlingen veel meer aan het denken hebben gezet. Daarnaast zou er meer gelegenheid zijn geweest om leerlingen met de nieuw geleerde woorden te laten oefenen. Karin kan deze inzichten benutten bij haar volgende lessen.

Theo Wildeboer

Fochteloo, oktober 2023

Gebruikte literatuur

- Hattie, J.H. (2014). *De impact van leren zichtbaar maken*. Bazalt.
- Kennisrotonde, Van der Vegt, A.L. (2018). *Hoe veel tijd besteden leraren in Nederland aan hun werkzaamheden?* (KR.434). Kennisrotonde.
- Kirschner, P.A. (2018, 23 februari). *Iedereen haat directe instructie (maar het werkt!)*. Blogcollectief Onderzoek Onderwijs. <https://onderzoekonderwijs.net/2018/02/23/iedereen-haat-directe-instructie-ter-wijl-het-werkt/>
- Ros, B. (2021). Strijd over directe instructie. *Didactief*, 8.
- Stockard, J., Wood, T.W., Coughlin, C., & Khoury, C.R. (2018). The effectiveness of direct instruction curricula: A meta-analysis of a half century of research. *Review of Educational Research*, 88(4), 479-507.
- Veenman, S. (2001). *Directe instructie*. Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vernooy, K. (2009). *Omgaan met verschillen nader bekeken. Wat werkt?* Hogeschool Edith Stein, Deventer.

Inleiding

Waarom vier sleutels?

'Wat vinden jullie een fijne les?' Deze vraag legde ik ooit eens voor aan Lieke, Tigo, Mikro en Julia uit groep 8 van De Meander in Nijverdal. Er ontstond een levendig gesprek en de leerlingen vulden elkaar aan. *'De uitleg moet niet te lang duren. Als je het snapt, moet je aan het werk kunnen, anders verveel je je. Het is fijn als je precies weet waar je op moet letten en of je het goed hebt begrepen. Moeilijk is vaak leuker. Je gaat dan vanzelf supergoed opletten. De uitleg is goed als je snapt hoe je iets moet doen en als de meester of juf vragen stelt waar je niet meteen het antwoord op weet. Maar dan moeten ze het zelf ook snappen, anders is de uitleg onduidelijk. Het is ook fijn als het in de klas rustig is en je af en toe mag samenwerken. Anderen kunnen jou soms heel goed iets uitleggen.'*

Wat werkt voor leerlingen?

REFLECTIE

Lieke, Tigo, Mikro en Julia hebben duidelijke opvattingen over wat voor hen een fijne les is. Wat zijn jouw ideeën over een fijne les en over wat werkt? Welke overeenkomsten en verschillen ervaar jij met de ideeën van deze leerlingen?

Praat met leerlingen eens over wat zij een fijne les vinden

TIP

Doe eens een onderzoekje in je eigen klas. Vraag de leerlingen wat voor hen een fijne les is. Nadat je hun punten op een rijtje hebt gezet, maak je een kleine enquête die je leerlingen anoniem laat invullen. Hoe denken ze over jouw lessen? Vertel erbij dat je deze vragen stelt om er zelf van te leren. Komt de mening van jouw leerlingen overeen met die van Lieke, Tigo, Mikro en Julia? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen? Hoe verklaar je die?

Efficiënt, effectief en bevredigend lesgeven

Na een drukke dag op school vragen leerkrachten zich nogal eens af of ze genoeg gedaan hebben voor hun leerlingen. Dat is begrijpelijk. Wie van lesgeven houdt en om kinderen geeft, zoekt altijd naar verbetering. Daarom vinden de meeste leerkrachten het fijn wanneer er tijd is om over lessen te praten. Het uitwisselen van leservaringen en tips met collega's kan een geweldige stimulans zijn om steeds betere lessen te ontwerpen en uit te vinden hoe de les nog krachtiger kan.

Een krachtige les, zo benadrukt Kirschner (2022), is 'effectief, efficiënt en bevredigend'. Een les is effectief wanneer een leerling een lesdoel haalt met de best mogelijke aanpak. Kirschner noemt een les efficiënt als de gekozen aanpak het werkgeheugen niet overbelast (want dan leren leerlingen niet of onvoldoende). En een les is bevredigend als zowel de leerling als de leerkracht na afloop een gevoel van voldoening hebben, omdat de leerstof behapbaar was en er iets is gepresteerd.

Collegiale uitwisseling is ook belangrijk, omdat leerkrachten in vergelijkbare les-situaties verschillende resultaten bereiken (Bosker, 2005; Hattie, 2014; Marzano, 2007, 2008, 2011). Marzano en Hattie onderzochten ieder hoe leerkrachtgedrag samenhangt met leeropbrengsten. Vooral Hattie ziet het als taak van elke leerkracht om te streven naar leerrendement. In een interview in *Trouw* (De Vries, 2015) zei hij: *'Waar ik mee worstel, is dat iedere leraar denkt dat hij het recht heeft om les te geven zoals hij dat wil. Ik denk niet dat we dat recht hebben. Zoals ik ook niet denk dat iedere piloot het recht heeft om te vliegen hoe hij wil. Het leraarschap is een vak, niet iets dat je doet op gevoel en routine. Er zijn dingen die we wel en die we niet zouden moeten doen in de klas.'*

REFLECTIE

Een voorschrift voor de leerkracht?

John Hattie betoogt in het interview in *Trouw* dat leerkrachten minder vrij gelaten moeten worden in de keuzes van hun lesopzet. Ben je het eens met Hattie? Waarom wel of niet? Stel dat je besluit mee te gaan met Hattie, wat is er dan op jouw school nodig, zodat leerkrachten altijd 'doen wat werkt'?

Instructie of lesgeven?

Voor de ene leerkracht is 'instructie geven' hetzelfde als uitleg geven en iets voordoen, terwijl de andere leerkracht er eerder een complete les mee bedoelt (dus inclusief start en afsluiting). In dit boek hanteer ik instructie en lesgeven als synoniemen. Een (instructie)les is een afgerond proces waarin 'uitleg', 'inoefening' en 'feedback' de kernelementen zijn. Elke les heeft een inleiding en een afsluiting. In de praktijk zien we geregeld dat leerkrachten een les opknippen en de fasen van de les op verschillende momenten van de dag of zelfs week doorlopen.

Theo Wildeboer, 2023

De leerkracht als ontwerper

De afgelopen decennia is er het nodige onderzoek gedaan naar wat efficiënt, effectief en bevredigend lesgeven precies behelst. Een van de inzichten is dat een les volgens de beginselen van directe instructie goede garanties geeft op een efficiënte, effectieve en bevredigende les. In zo'n les krijgen leerlingen nieuwe lesstof in stapjes gepresenteerd en kunnen ze nieuwe kennis en vaardigheden door inzet van leerstrategieën goed opslaan in het langetermijngeheugen.

Natuurlijk is dit gemakkelijker gezegd dan gedaan. Observatieschalen voor instructiegedrag tellen met gemak honderd indicatoren, iets wat je als leerkracht bij voorbaat moedeloos kan maken. 'Moet ik dit allemaal in een les laten zien?!' Maar vergelijk de indicatoren met de instrumenten van een chirurg: ieder instrument heeft zijn nut en je moet ieder instrument op de juiste manier gebruiken. Hoe en wanneer hangt in het ziekenhuis af van de fase van de operatie en de conditie van de patiënt. In de klas geldt hetzelfde: geen les is gelijk, lessen verschillen naargelang het lesdoel, het tijdstip, de voorkennis van de leerling, de groepsdynamiek en beschikbare hulpbronnen. Voor het beste resultaat moet je daarom iedere les vooraf doordenken en ontwerpen, waarbij je dat wat werkt kunt vertalen naar jouw klas, jouw leerlingen en jouw lescontext.

Een veelgehoord misverstand is dat je de lesvoorbereiding kunt beperken tot louter de lesopbouw. Maar of een les efficiënt, effectief en bevredigend is, hangt los van de uitvoering, vooral af van de consistentie van je ontwerp. Hoe duidelijk is het lesdoel en welke uitleg is noodzakelijk en voor wie? Welke werkvormen zijn geschikt als we kijken naar de leeftijd van de leerlingen? Wat is de beste opbouw van de les gegeven de verstandelijke vermogens of de taakgerichtheid? Hoe stemmen we het lesdoel af op de voorkennis van de groep en hoe organiseren

we in deze les de afstemming op verschillen? Hoe dagen we de leerlingen uit en laten we hun hersens kraken? Het vooraf beantwoorden van dit soort vragen (in samenhang!) lijkt dan ook meer op de ontwikkeling van een gedegen 'aanvalsplan' dan aan werken volgens het boekje. Anders gezegd: de leerkracht is een ontwerper en lesgeven is een kunst.

Pas op voor onderwijsmythen

UITSTAPJE

Over wat werkt op school, in de klas en in de les wordt in onderwijsland fel gedebatteerd. De toon van het debat is niet altijd even vriendelijk getuige de vele Twitter-relletjes. Maar wat zijn feiten en wat zijn fabels? En wat berust op geloof en wat op betrouwbaar onderzoek? Om dit onderscheid te kunnen maken is een kritische houding nodig en een milde vorm van wantrouwen tegenover alles wat wordt beweerd over 'juiste aanpakken'. Of zoals de Engelse filosoof Bertrand Russell (1872-1970) ooit zei: 'Het is onwenselijk om te geloven in een bewering wanneer er geen enkele reden is om aan te nemen dat deze waar is.' Er moeten met andere woorden goede gronden zijn om met een theorie of aanpak aan de slag te gaan. Binnen de wetenschap geldt daarvoor het evidentiebeginsel: hoe stellig, omvattender of onwaarschijnlijker een waarheidsclaim is, des te sterker moet het empirisch bewijs zijn. Je hebt niet genoeg aan een handjevol leerlingen bij wie iets (toevallig?) werkte, nee, je moet keer op keer hebben kunnen aantonen dat een bepaalde aanpak het leerrendement vergroot. De claim dat 'directe instructie superieur is aan zelfontdekkend leren' (Clark et al., 2012), bijvoorbeeld, is vaak onderbouwd en hierover bestaat een grote wetenschappelijke consensus. De vraag is dan ook hoe het kan dat ondanks het massieve bewijs de discussie over wel of geen directe instructie telkens weer de kop opsteekt. Psychologen wijzen erop dat een kritische houding niet aangeboren is en zonder gerichte denktraining is ons brein gevoelig voor mythen en dwaasheden die we, eenmaal omarmd, tot het uiterste verdedigen, ook al wijzen de feiten ons een andere richting (Braeckman & Boudry, 2018). Dat gebeurt helaas ook in het onderwijs en daardoor zitten we 'met een karrenvracht aan middelen, methoden, theorieën en pseudotheorieën waarvan de wetenschap

aangetoond heeft dat ze in feite fout zijn of slechts in beperkte mate werken' (De Bruyckere et al., 2017). Dat is niet alleen een enorme verspilling van tijd en geld, het roept ook terecht de zorg op of onze leerlingen wel het best mogelijke onderwijs krijgen.

TIP

Vernieuw het onderwijs op basis van betrouwbare informatie

Als leerkracht kun je niet alles lezen, laat staan alles weten. Het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (NRO), bijvoorbeeld, publiceert daarom met enige regelmaat leidraden en overzichtsartikelen rond specifieke onderwerpen, zoals differentiatie en hoge verwachtingen. Alle informatie is door wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen vertaald in concrete aanbevelingen voor de praktijk.

De Kennisrotonde, een dienst van het NRO, beantwoordt vragen van onderwijsprofessionals over de toepassing van wetenschappelijke inzichten in hun dagelijkse praktijk. Hiermee fungeert de Kennisrotonde als een 'kennisloket' waar onderwijsprofessionals terecht kunnen met hun vragen en waar zij toegang krijgen tot wetenschappelijk onderbouwde informatie en adviezen.

Werkt bewegend leren?

Uit onderzoek blijkt inderdaad dat beweging helpt bij het leren, maar de beweging moet wel betekenisvol zijn. Willekeurig springen helpt daarom niet. Bij de één een kleine sprong en bij de negen een grote sprong, dat werkt wél.

Radboud Recharge, 2019

Het lesontwerp en de vier sleutels

Om leerkrachten verdiepend te laten nadenken over hun les(ontwerp) heb ik de vier sleutels voor een effectieve les bedacht. De meeste indicatoren voor het observeren van instructiegedrag zijn namelijk te herleiden naar vier elementen die in iedere goede les scherp naar voren moeten komen. De vier sleutels maken het voor leerkrachten, schooldirecteuren en nascholers eenvoudiger (en vaak ook prettiger) om met elkaar te spreken over de geobserveerde lessen en te ontdekken waar, rekening houdend met de recente inzichten vanuit de pedagogiek, de didactiek en de leerpsychologie, verbeteringen mogelijk zijn.

Sleutel 1: het lesdoel

Het lesdoel richt de aandacht van leerlingen op datgene wat ze in de les moeten leren. In hoofdstuk 1 zul je zien dat dit meestal een aanpak of werkwijze betreft om een (creatieve) oplossing voor een probleem te vinden (procedurele kennis), maar het kan ook gaan om het vertrouwd raken met begrippen of regels (feitenkennis). Het stellen van een duidelijk lesdoel is nodig om tijdens de les leerlingen gerichte feedback te kunnen geven en hun prestaties te kunnen volgen en beoordelen. Het koesteren van hoge verwachtingen dat elke leerling het lesdoel kan halen, is essentieel.

Sleutel 2: de kortste weg naar Rome

Daar waar het lesdoel de stip op de horizon is, is de les zelf de weg ernaartoe. Tijdens deze weg ga je efficiënt om met de leertijd en zet je alleen die stappen die nodig zijn. Welke stappen dat zijn, hangt af van de complexiteit van het lesdoel, de beginsituatie en leerlingkenmerken. Bij het leren van schoolse vaardigheden is het directe-instructiemodel voor jong en oud de beste aanpak gebleken. Hoe je dit model het beste kunt inzetten en hoe je alle fasen kunt doorlopen, beschrijf ik in hoofdstuk 2.

Sleutel 3: actieve betrokkenheid

We willen dat leerlingen nieuwe lesstof echt begrijpen, flexibel kunnen toepassen en onthouden. Leerpsychologen vertellen ons dat goed gestructureerde kennisnetwerken in het langetermijngeheugen daarbij helpen. Om deze te helpen opbouwen kun je diverse leerstrategieën inzetten. Kenmerk van al deze strategieën is dat ze erop gericht zijn om de hersens van de leerlingen te laten kraken. Door leerlingen bewust te laten nadenken en hen te helpen nieuwe kennis goed op te slaan, laten we het zelfvertrouwen en de zelfstandigheid van leerlingen groeien.

Sleutel 4: afstemming

Leerlingen verschillen niet alleen in hun motivatie, maar ook in hun mogelijkheden per taak of lesdoel. Hun prestatieniveau, intelligentie en voorkennis zijn zaken die een rol spelen bij jouw keuzes. Denk op lesniveau bijvoorbeeld aan verlengde instructie, herhalings- of verrijkingsopdrachten en het bieden van extra oefentijd. De precieze vorm en inhoud van de afstemming hangen af van jouw afweging: wil je zwakke leerlingen bij de groep houden (en de sterke leerlingen niet te veel laten uitlopen) of wil je iedere leerling naar vermogen laten presteren?

SLEUTEL 1

Het lesdoel

Sleutel 1: het lesdoel

Praten over de kwaliteit van lessen doen we graag. En terecht, want er valt over instructie het nodige te zeggen. Het Integraal Schooltoezicht (IST) uit 1999 bevatte maar liefst zeventien indicatoren voor de kwaliteit van de instructie (Inspectie van het Onderwijs, 1999). Met een verwijzing naar het directe-instructiemodel benoemde de toelichting op het toezichtkader voor het eerst impliciet het belang van duidelijke lesdoelen (p. 33). Het (weinig) onderzoek naar het gebruik en de werking van lesdoelen wijst erop dat deze het leergedrag een positieve impuls kunnen geven. In dit hoofdstuk ga ik daarom dieper in op het belang van scherpe lesdoelen. Zo laat ik zien hoe ze samenhangen met het verwerven van een effectieve handelingsaanpak en kunnen bijdragen aan zelfsturing. Ik richt mij daarbij vooral op cognitieve doelen. Daarmee wil ik zeker niet beweren dat dit de belangrijkste doelen van het onderwijs zijn. Affectieve en motorische doelen spelen eveneens een rol en vaak komen de verschillende soorten lesdoelen in de les ook samen (zie de tekst hieronder, ‘Samenhangende lesdoelen’).

Samenhangende lesdoelen

Jorrit (groep 6) wil graag, net als zijn klasgenootjes, aan de ringen een vogelnestje maken (motorisch). Van zijn meester heeft hij uitleg gehad over de techniek (cognitief). Een punt van belang is wel dat Jorrit zijn angst om te vallen moet overwinnen (affectief).

Theo Wildeboer, 2023

VOORBEELD

Met leerlingen praten over het lesdoel

De leerlingen van meester Jordi kijken verwachtingsvol naar een grote glazen pot met allerlei heerlijke mini-Marsjes, -Snickers en -Bounty's. De startvraag voor deze rekenles is even eenvoudig als prikkelend: *‘Wat denken jullie? Zitten er in deze pot genoeg mini's voor iedereen?’* De leerlingen reageren vrijwel meteen. Sommigen roepen een getal, anderen knikken instemmend of aarzelen nog even. *‘We kunnen natuurlijk de pot openmaken en ze een voor een gaan tellen,’* vervolgt Jordi, *‘maar daar hebben we nu geen tijd voor. Hoe kunnen we er dan toch*

SLEUTEL 2

De kortste weg naar Rome

Sleutel 2: de kortste weg naar Rome

Er wordt al jarenlang gezocht naar oplossingen om leerlingen op een meer bevredigende, efficiënte en effectieve manier te laten leren. Zo zijn klassen verkleind, remediërende (lees)programma's ontwikkeld, onderwijsassistenten aangesteld en ICT-programma's geïmplementeerd. Ook zijn nieuwe lesmethoden voorgesteld zoals probleemgestuurd onderwijs, zelfontdekkend leren en bewegend leren. Sommige van deze maatregelen hebben effect (Hattie, 2014), maar telkens blijkt dat wanneer leerlingen nieuwe cognitieve vaardigheden moeten verwerven, een stapsgewijze uitleg, oefening en feedback cruciaal zijn (Clark et al., 2012; Rosenshine, 2012).

Directe instructie, formatieve evaluatie (evalueren om ervan te leren) en het toepassen van leerstrategieën zie ik als de belangrijkste bestanddelen van de les. Ik noem dat 'de kortste weg naar Rome'. Want wanneer je deze elementen goed verwerkt in je les, dan is een snelle en veilige route naar het beheersen van het lesdoel min of meer gegarandeerd.

Er is een overvloed aan literatuur over directe instructie en alles wat hierbij komt kijken, maar lang niet altijd wordt dit op waarde geschat. Een voorbeeld is de aandacht voor het activeren van voorkennis. Bij de opening van de les leg je een verband met wat de leerlingen al weten over het onderwerp, zodat ze nieuwe informatie hieraan kunnen verbinden en gemakkelijker kunnen opnemen, verwerken en opslaan in het langetermijngeheugen (Valcke, 2018). Maar in minder dan de helft van alle lessen die ik observeer, zie ik dat leerkrachten serieus tijd steken in het peilen van de beginsituatie. Dat is een gemiste kans.

Ik ga ervan uit dat je al het nodige weet over expliciete directe instructie (EDI). Misschien heb je hier zelfs al een teamscholing in gevolgd. Daarom beperk ik me in dit hoofdstuk tot de, in mijn ogen, belangrijkste aspecten van een goed opgebouwde les, zoals het peilen van de voorkennis, het werken met stappenplannen / graphic organizers en formatieve evaluatie.

Het stellen van lesdoelen (ook een wezenlijk aspect van EDI) kwam al aan bod in hoofdstuk 1. Strategieën voor beter leren en onthouden behandel ik in hoofdstuk 3, omdat ik toepassing van deze leerstrategieën vooral zie in het licht van het stimuleren van de actieve betrokkenheid van de leerlingen (sleutel 3).

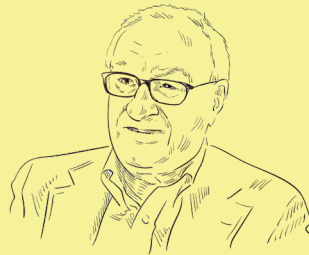
ROUSSEAU

FRÖBEL

PIAGET

BANDURA

VYGOTSKY

VERDIEPINGSKATERN

VERDIEPINGSKATERN

Hoe kinderen leren en hoe dit van invloed is op lesgeven

Over vorm en inhoud van het onderwijs bestaan grote verschillen van inzicht. Sommige scholen hebben het leerstofjaarklassensysteem losgelaten en werken nu met leerpleinen. Digitalisering heeft sommige scholen ertoe gebracht het onderwijs te ‘personaliseren’ en weer andere scholen zien voordelen in thematisch onderwijs of werken met aparte klassen voor hoogbegaafden.

Soms lijkt het wel: zoveel scholen, zoveel smaken. Waar komen al deze verschillen in aanpak vandaan? Welke visies rond *leren* liggen hieraan ten grondslag? Met dit verdiepingskatern wil ik meer duidelijkheid scheppen over welke onderwijstheorieën en ideeën er zijn over leren en ontwikkelen en welke pedagogen of leertheoretici van invloed zijn geweest op het denken over onderwijs. Hopelijk kun je zo gemakkelijker je weg vinden en bewuste(re) keuzes maken voor je volgende les.

Leren en ontwikkelen

Het begrip *leren* gebruiken we zo vaak en zo vanzelfsprekend dat we niet meer stilstaan bij wat we er precies mee bedoelen. We hebben het over ‘leren praten’, ‘leren optellen’, ‘piano leren spelen’, ‘leren geduldig te zijn’, ‘leren door te zetten’ of ‘veters leren strikken’. In veel van deze gevallen hebben we het over het proces waarbij iemand nieuwe kennis of vaardigheden verwerft, zodanig dat hij of zij die op een later moment zelfstandig kan toepassen. Die verwerving kan op verschillende manieren, bijvoorbeeld door te lezen, te luisteren, te oefenen of door feedback te krijgen.

Ontwikkelen is een breder begrip en ligt in het verlengde van leren. Ontwikkelen gaat over biologische groei, het verbeteren van jezelf als persoon en het aanpassen van je gedrag of attitude aan de eisen vanuit de omgeving. Ontwikkelen gaat dus verder dan alleen het verwerven van kennis of vaardigheden. Het richt zich op de vorming van de totale persoon.

Iets geleerd hebben betekent dat er blijvende verandering in gedrag waarneembaar is (Van Parreren, 1990). Zonder leren én iemand in de omgeving die daarbij helpt, zou de ontwikkeling van een kind heel basaal blijven, zoals het schrijnende verhaal van Sujit de kippenjongen duidelijk maakt. Toen Sujit 1 jaar was, sloten

SLEUTEL 3
**Actieve
betrokkenheid**

Sleutel 3: actieve betrokkenheid

Door te praten over het belang van heldere lesdoelen (sleutel 1) en de beste manier om deze te bereiken (sleutel 2) tekenen zich de contouren af van wat een bevredigende, efficiënte en effectieve les is. Als leerkracht heb je scherp geformuleerde lesdoelen nodig om gericht te blijven op de beheersing ervan en door expliciete directe instructie (de snelste en veiligste manier om een lesdoel te behalen) geef je alle leerlingen in beginsel kans op succes.

In dit hoofdstuk, waarin we sleutel 3 bespreken, voegen we iets belangrijks toe, namelijk hoe je leerlingen actief betrokken krijgt. Cognitief betrokken wel te verstaan, want deze vorm van betrokkenheid leidt tot leren met meer begrip en gaat 'vergeten' tegen.

Er zijn tientallen experimenten gedaan om de actieve (cognitieve) betrokkenheid van leerlingen te stimuleren en die leverden geweldige en soms verrassende resultaten op. De uitkomsten van deze experimenten zijn vertaald in strategieën voor beter leren en beter onthouden. In dit hoofdstuk zetten we deze strategieën op een rij en hopelijk kun jij er in de dagelijkse lespraktijk je voordeel mee doen.

Gewoon betrokken of actief betrokken?

UITSTAPJE

In de literatuur worden verschillende manieren van betrokkenheid besproken (Marzano & Pickering, 2016). Soms gaat het over motivatie voor het leren, soms ook over aandacht of interesse. Ik versta onder gewone betrokkenheid 'aandacht' en onder actieve betrokkenheid 'het kraken van hersens'.

Dit hoofdstuk gaat niet over die gewone betrokkenheid, alhoewel aandacht zeker nodig is om tot actieve (cognitieve) betrokkenheid te komen. Maar uitzonderingen daargelaten weten leerkrachten wel hoe ze de aandacht van de leerlingen kunnen vangen.

Daarentegen is er minder kennis over het stimuleren van actieve (cognitieve) betrokkenheid. Want aandacht is één ding, actief leren vraagt veel meer. Het meedoen van de leerlingen is dan ook geen garantie dat ze aan het leren zijn. Daarvoor moeten ze cognitief activerende leerstrategieën toepassen en geloof in eigen kunnen hebben (of krijgen).

SLEUTEL 4
Afstemming

Sleutel 4: afstemming

De Wet op het primair onderwijs bepaalt dat de school ervoor moet zorgen dat kinderen een ononderbroken ontwikkeling kunnen doorlopen (WPO, artikel 8, lid 1). Concreet betekent dit dat leerkrachten in hun pedagogisch en didactisch handelen tegemoet moeten komen aan leer- en ontwikkelingsbehoeften van de leerling. Deze wettelijke eis van ononderbroken ontwikkeling betekent nogal wat. Zo moet je als leerkracht allereerst achterstanden zien te voorkomen of deze compenseren. Daarnaast wordt van jou als leerkracht verwacht dat je alle leerlingen passend onderwijs biedt, zodat zij zich maximaal kunnen ontplooiën (Bosker, 2005). Het is dan ook niet vreemd dat afstemming geldt als een van de meest complexe vaardigheden van de leerkracht.

Invulling geven aan een ononderbroken ontwikkeling is op vele manieren aan te tonen. Zo kun je een verlengde instructie aanbieden of extra leertijd beschikbaar stellen, zodat leerlingen alsnog een bepaald lesdoel kunnen bereiken. Wanneer je rekening houdt met kindkenmerken, kan de afstemming ook het leerproces zelf betreffen. Denk bijvoorbeeld aan meer uitdagende opdrachten, de inzet van bepaalde hulpmiddelen (computer, stappenkaart) of het aanpassen van het woordgebruik.

Afstemming kan tot slot ook inhoudelijk en organisatorisch vorm krijgen. De lesopzet moet zodanig zijn dat afstemming systematisch en beredeneerd kan plaatsvinden (rondes lopen, gebruik maken van een instructietafel). Dit vraagt om een degelijke lesvoorbereiding en het werken met een dagplanning.

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op wat afstemmen tijdens de les inhoudt. We maken daarbij onderscheid tussen afstemming en planmatige zorg voor individuele leerlingen. Dit laatste valt buiten het bestek van dit boek.

Afstemming bij de schaakles

VOORBEELD

Nog steeds krijgen groep 7 en 8 van de Johannes Calvijnsschool elke twee weken een schaakles. Deze gewoonte dateert alweer van 34 jaar geleden toen meester Van der Laan, destijds een niet onverdienstelijk schaker, toestemming vroeg aan het hoofd van de school om jaarlijks een schaaktoernooi te mogen organiseren. Juf Jolanda is toen ze vijf jaar geleden als leerkracht werd aangesteld ook besmet geraakt met het schakavirus. Samen met meester Martin van groep 8 houdt ze de